

«Βήματα για τη Ζωή»

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ
ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ Α΄ ΚΑΙ Β΄ ΤΑΞΕΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

Νάντια Κουρμούση, νηπιαγωγός, PhD, MSc Προαγωγής Υγείας,
Υπ. Αγωγής Υγείας Ανατολικής Αττικής

Ψυχική Υγεία

Η Π.Ο.Υ. ορίζει την ψυχική υγεία ως την κατάσταση κατά την οποία «το άτομο συνειδητοποιεί τις δυνατότητες του, είναι ικανό να αντιμετωπίζει τις συνήθεις στρεσογόνες καταστάσεις της ζωής, είναι ικανό να εργάζεται παραγωγικά και αποδοτικά και είναι επίσης ικανό να συνεισφέρει στην κοινωνία όπου ζει» (WHO, 2005).

- Δεν υπάρχει υγεία χωρίς ψυχική υγεία.
- Η ψυχική υγεία σημαίνει πολλά παραπάνω από την απουσία ψυχικής νόσου.
- Η ψυχική υγεία καθορίζεται από κοινωνικοοικονομικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες.
- Η ψυχική υγεία συνδέεται με τη συμπεριφορά και τις κοινές αξίες.
- Η ψυχική υγεία μπορεί να βελτιωθεί με αποτελεσματικές παρεμβάσεις της δημόσιας υγείας.
- Η ψυχική υγεία, μας αφορά όλους.

(WHO, 2007)

Προγράμματα Προαγωγής Ψυχικής Υγείας

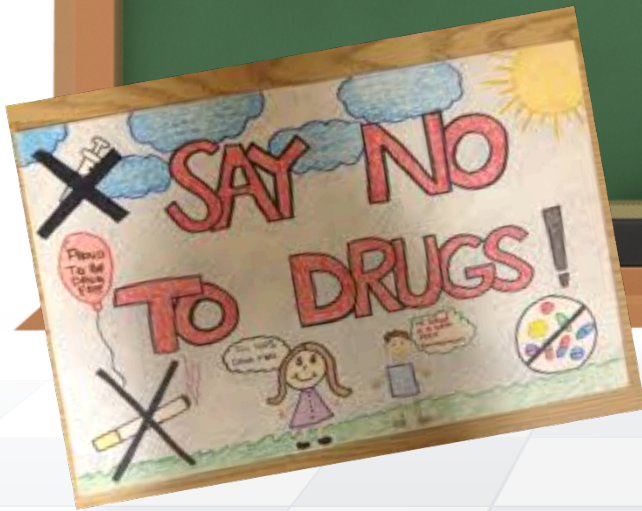
Δομημένα και οργανωμένα προγράμματα παρέμβασης, τα οποία έχουν σχεδιαστεί από ειδικούς επιστήμονες –συχνά από διεπιστημονική ομάδα (εκπαιδευτικούς και ειδικούς ψυχικής υγείας)-, μπορούν να εφαρμοστούν στο χώρο του σχολείου και έχουν στόχο αφενός τη διδασκαλία δεξιοτήτων οι οποίες θα βοηθήσουν τα παιδιά να αναπτυχθούν συναισθηματικά και κοινωνικά, και αφετέρου την πρόληψη προβλημάτων ψυχικής υγείας και προβληματικών συμπεριφορών (γι' αυτό και ονομάζονται επίσης Προγράμματα Πρόληψης).

Τα σχολεία αποτελούν ένα φυσικό και ιδιαίτερα **κατάλληλο περιβάλλον για διενέργεια προγραμμάτων πρόληψης, διότι:**

- Τα περισσότερα παιδιά στον κόσμο παρακολουθούν το σχολικό πρόγραμμα σε μικρές τάξεις.
- Το εκπαιδευτικό σύστημα παρέχει την υποδομή και επιτρέπει την ταυτόχρονη προσέγγιση μεγάλου αριθμού παιδιών.
- Ευνοούν την υλοποίηση προγραμμάτων σε ηλικία όπου εγκαθιδρύονται οι συμπεριφορές των μαθητών και διαμορφώνεται ο χαρακτήρας τους.

Προγράμματα Δεξιοτήτων Ζωής

Το 1979, δημοσιεύτηκε ένα πολύ αποτελεσματικό πρόγραμμα Εκπαίδευσης Δεξιοτήτων Ζωής (Life Skills) για μαθητές γυμνασίου, από τον Dr. Gilbert Botvin, ως μια απλή στρατηγική πρόληψης, που θα καταπολεμούσε τους πολλαπλούς τύπους εξάρτησης από διάφορες ουσίες, όπως από τον καπνό. Τα αποτελέσματα του ήταν ιδιαίτερα **θ ε α μ α τ ι κ ά**.

Προγράμματα Δεξιοτήτων Ζωής

Η Π.Ο.Υ. αναγνώρισε τη χρησιμότητα και την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων Δεξιοτήτων και τόνισε ότι:

Η Εκπαίδευση Δεξιοτήτων Ζωής (Life Skills Education) επικεντρώνεται στην ανάπτυξη «**δυνατοτήτων και καθιστά τα άτομα ικανά να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις απαιτήσεις και τις προκλήσεις της καθημερινής ζωής**» (WHO, 1993).

Οι βασικές Δεξιότητες Ζωής που καλλιεργούνται στα προγράμματα αυτά είναι οι εξής (WHO 1993):

- ικανότητα λήψης αποφάσεων
- ικανότητα επίλυσης προβλημάτων
- ικανότητα δημιουργικής σκέψης
- ικανότητα κριτικής σκέψης
- ικανότητα για αποτελεσματική επικοινωνία
- ικανότητα ανάπτυξης αλλά και διατήρησης διαπροσωπικών σχέσεων
- γνώση του εαυτού
- ικανότητα για ενσυναίσθηση
- ικανότητα διαχείρισης συναισθημάτων και στρες

Αποτελεσματικότητα Προγραμμάτων

- **Ανάπτυξη κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων** (Payton, J., Weissberg, P., Durlak J., et al., 2008).
- **Βελτίωση της αυτοεκτίμησης και των σχετιζόμενων με την υγεία συμπεριφορών** (Haney P.& Durlak J., 1998).
- **Αποφυγή ψυχικών διαταραχών** (Greenberg M. & Damitrovich C., 2002).
- **Πρόληψη της κατάθλιψης** (Merry S., McDowell H. Hetrick S., Bir J., Muller N. 2004).

Αποτελεσματικότητα Προγραμμάτων

- **Ανάπτυξη δεξιοτήτων αυτοελέγχου, αναγνώρισης και κατανόησης συναισθημάτων** (Kusché & Greenberg, 1994).
- **Βελτίωση ελέγχου του θυμού** (Gansle A., 2005)
- **Ανάπτυξη δεξιοτήτων αποτελεσματικής επίλυσης συγκρούσεων** (Kusché & Greenberg, 1994).
- **Επίλυση διαπροσωπικών προβλημάτων** (Shure & Spivack, 1982).
- **Προαγωγή θετικής κοινωνικής προσαρμογής και κοινωνικής επάρκειας** (Beelman A.& Losel F., 2006).

Αποτελεσματικότητα Προγραμμάτων

Βελτίωση των σχολικών επιδόσεων των μαθητών όπως φαίνεται από τις μετα-αναλυτικές έρευνες (συνθέσεις όλων των προϋπαρχόντων ερευνών) των Payton, J., Weissberg, R., Durlak, J., Dymnicki, A., Taylor, R., Schellinger, K., Pachan, M. (2008) και του Diekstra R. (2008).

Αποτελεσματικότητα Προγραμμάτων και Βιολογικό Υπόβαθρο

Η ενθάρρυνση των παιδιών να μιλούν για τις συναισθηματικές τους εμπειρίες και η εξάσκηση συνειδητών στρατηγικών για αυτοέλεγχο (όπως για παράδειγμα ομιλία και καθοδήγηση στον εαυτό με βήματα) ενδυναμώνουν και τη νευρωνική υποδομή των διαδικασιών αυτών μέσω δύο μηχανισμών (Riggs N., Greenberg M., Kusche C., et al., 2006).

Βιολογικό Υπόβαθρο

Ο «κάθετος» έλεγχος αναφέρεται στην ανώτερη επεξεργασία και ρύθμιση των συναισθημάτων και των δράσεων όχι μόνο από το μαιχμιακό σύστημα και τα αισθητικά-κινητικά (sensory-motor) πεδία, αλλά και από τους μετωπιαίους λοβούς.

Η «οριζόντια» επικοινωνία αναφέρεται σε ένα φαινόμενο που προκύπτει από την ασυμμετρία της πληροφορίας όπως την επεξεργάζονται τα δύο ημίσεια του νεοφλοιού.

Επίδραση Προγραμμάτων στη βιολογική ανάπτυξη του παιδιού

Τα προγράμματα αυτά λειτουργούν προστατευτικά για τον παιδικό εγκέφαλο, επουλώνοντας ή διορθώνοντας πιθανές βλάβες που προκλήθηκαν από στρεσογόνους παράγοντες κατά τη βρεφική και πρώιμη παιδική ηλικία, αλλά και κατά κάποιον τρόπο «θωρακίζοντάς» τον ώστε να αντιμετωπίζονται καλύτερα πιθανές μελλοντικές απειλές, όπως σχετικά πρόσφατα (τέλος του 2011), ανακοινώθηκε στο περιοδικό **SCIENCE** από τον Jack P. Shonkoff.

Διατηρησιμότητα Αποτελεσμάτων

Η έρευνα **Chicago Longitudinal Study** (2007, Reynolds, Temple, Suh-Ruu Ou, Robertson, Mersky, Topitzes και Niles), διερεύνησε τη **διατήρηση των αποτελεσμάτων της παρέμβασης CPC** (Child-Parent Center), που έγινε σε δείγμα 1539 παιδιών κατά την πρώιμη παιδική ηλικία (3-5 ετών). **19** χρόνια μετά την παρέμβαση, η πειραματική ομάδα είχε στατιστικά σημαντικά καλύτερες επιδόσεις σε:

- μορφωτικό επίπεδο
- οικονομική κατάσταση
- ύπαρξη ή μη παραβατικότητας και εγκληματικότητας
- σωματική υγεία και ψυχική υγεία.

Διατηρησιμότητα Αποτελεσμάτων

Η έρευνα των Hawkins, Kosterman, Catalano, Hill και Abbott, το 2008, σε δείγμα 600 νέων, για τη διάρκεια των αποτελεσμάτων ανάλογων προγραμμάτων παρέμβασης, έδειξε ότι δεκαπέντε χρόνια μετά την διεξαγωγή προγράμματος για την ενδυνάμωση των κοινωνικών τους δεξιοτήτων κατά τα χρόνια της δημοτικής εκπαίδευσης, οι νέοι της πειραματικής ομάδας, εμφάνιζαν όχι μόνο καλύτερη ψυχική και σεξουαλική υγεία, αλλά και πιο ανεβασμένο μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο, σε σχέση με τους νέους που ανήκαν στην ομάδα ελέγχου.

Το Πρόγραμμα «Βήματα για τη ζωή»

Από το πρόγραμμα, βασίζεται στην πεποίθηση ότι η προώθηση της φυσικής υγείας έχει κεντρική σημασία και ότι ο μόνος τρόπος, για να ενισχυθεί σημαντικά η κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη των παιδιών, είναι η διαδικασία ατομικών και κοινωνικών δεξιοτήτων στα σχολεία με οργανωμένο και συστηματικό τρόπο, ως μέρος του εκπαιδευτικού προγράμματος.

«Το πρόγραμμα ερχόταν για πρώτη φορά να καλύψει ένα μεγάλο κενό: τη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών, με οργανωμένο τρόπο [...]»
Χρύση Παύλου και Αριάδνη Παπαδοπούλου, Νηπ. Δασκάρες

«Αλλάζει η αντίληψη της τάξης [...] Σήμερα όμως θα τους μάθω πολλά πράγματα, και αυτή η αλλαγή στη στάση ζωής, μάθα να συνεχίζονται και στις επόμενες βαθμίδες εκπαίδευσης!»
Σοφία Βασιλάκη, 11 Νηπ. Αδελφίδες

«Μία από το πρόγραμμα "Βήματα για τη ζωή", τα παιδιά μαθαίνουν ποιόντας [...] Όμοια ότι είναι ένα καλύτερο εργαλείο στα χέρια των εκπαιδευτικών [...] Παύλου είναι για την καθημερινή αντιμετώπιση ζητημάτων ή και προβληματικών καταστάσεων που προκύπτουν στην τάξη»
Ελένη Σαβίνα, Νηπ. Γάλας

«[...] Είναι חשובό για τους γονείς, που θέλουν να συμμετάσχουν και αυτοί, καθώς ενημερώνονται για την πορεία του μωρού στην τάξη και παρατηρούνται να το εφαρμόζουν και στο σπίτι [...] Ευελπίστου, ότι στο γυμνάσιό μας θα εφαρμοστεί [...] όλα τα νηπιαγωγεία [...]»
Παυλίνα Κουρούση, Νηπ. Καλαμάς

Καλλί Σοκολά, 11 Νηπ. Αδελφίδες
Στόχος εκπαιδευτικό κατά την έκδοση εφαρμογή του προγράμματος

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ

Βήματα για τη ζωή

Νάντια Κουρούση

Επιστημονική επιμέλεια:
Βασιλής Κούτρας
Εκσυνορρήφηση:
Δώρα Γαλιάνη

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ & ΟΔΗΓΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΟΚΟΛΗ - ΚΟΥΛΕΔΑΚΗ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

- ❖ Αφόρμηση
- ❖ Ταυτότητα
- ❖ Σκοπός
- ❖ Θεωρητικό Υπόβαθρο
- ❖ Περιγραφή (Δομή, Στρατηγικές)
- ❖ Αξιολόγηση

Αφόρμηση δημιουργίας του προγράμματος

- Κενό στα υπάρχοντα δομημένα και αξιολογημένα παρεμβατικά προγράμματα Προαγωγής Ψυχικής Υγείας στην Ελλάδα.
- **Ανεπάρκεια γνώσεων των εκπαιδευτικών** για σύνδεση της Συναισθηματικής Αγωγής με την διδακτική πράξη στο σχολείο, αφού δεν διδάσκονται κάτι τέτοιο προπτυχιακά.

Ταυτότητα του προγράμματος

Σχολικό, ετήσιο, καθολικό (universal), αξιολογημένο (για την προσχολική ηλικία) πρόγραμμα Προαγωγής Ψυχικής Υγείας, για μαθητές Α' και Β' τάξεων του Δημοτικού.

Δημιουργήθηκε:

1. Μετά από προσεκτική μελέτη ανάλογων προγραμμάτων φορέων και πανεπιστημίων ξένων χωρών (ΗΠΑ, Καναδά, Μ. Βρετανία, Αυστραλία, κ.ά.), εγκεκριμένων από την Π.Ο.Υ.
2. Σύμφωνα με τις επιταγές του ΔΕΠΠΣ και του Νέου Αναλυτικού Προγράμματος για το Νέο Σχολείο.
3. Με βάση την ελληνική πραγματικότητα λαμβάνοντας υπόψη τις υποδομές και τις ανάγκες των σύγχρονων ελληνικών Δημοτικών Σχολείων.

Σκοπός του προγράμματος

Να διδαχθούν τα παιδιά όχι το «τι», αλλά το «πώς» να σκέφτονται, και να αποκτήσουν Ατομικές και Κοινωνικές Δεξιότητες, με έμφαση στην ενίσχυση της Αυτοεκτίμησης και της Ενσυναίσθησης, στη Διαχείριση Συναισθημάτων και στην Επίλυση Προβλημάτων.

Εργαλεία του προγράμματος

- Το Εγχειρίδιο του Εκπαιδευτικού
- Ο Οδηγός Μαθημάτων
- Οι Εικόνες μαθημάτων
- Οι Γαντόκουκλες
- Το Λούτρινο αντιστρες παιχνίδι του Κύκλου
- Οι Μάσκες Συναισθημάτων
- Οι Επιστολές για την οικογένεια

Στρατηγικές του προγράμματος

1. Ο Βοηθός, σύστημα ενίσχυσης αυτοεκτίμησης
2. Το πρότυπο του ενήλικα
3. Η κλήρωση και η τυχαία επιλογή
4. Οι ιστορίες με τις ανάλογες εικόνες (story-telling)
5. Η συζήτηση
6. Ο καταιγισμός ιδεών
7. Τα παιχνίδια ρόλων
8. Ο κλιμακούμενος διάλογος και η συλλογιστική του

Στρατηγικές του προγράμματος

9. Η επιχειρηματολογία (debate) από τα παιδιά
10. Η αυτοπαρουσίαση από τα παιδιά
11. Η σύνδεση με το Αναλυτικό και το Κρυφό Πρόγραμμα
12. Η καλλιτεχνική έκφραση
13. Η συνεργασία ανάμεσα στα παιδιά (ομάδες)
14. Η συνεργασία με τους γονείς
15. Η δημιουργία τοπικών ομάδων εκπαιδευτικών

Δομή του προγράμματος

Πρόκειται για πρόγραμμα 27 μαθημάτων, που διδάσκεται ένα δίωρο την εβδομάδα, για όλη τη σχολική χρονιά (μέχρι και τον Μάιο).

Ο Οδηγός Μαθημάτων παρουσιάζει αναλυτικά τα μαθήματα και τις δραστηριότητες και περιλαμβάνει τις εξής ενότητες:

Δομή του προγράμματος

Α' Ενότητα: Διάστημα προσαρμογής στο σχολείο

1. Δραστηριότητες γνωριμίας με το χώρο και με τα άλλα παιδιά
2. Δραστηριότητες για ανάπτυξη φιλίας
3. Δραστηριότητες για καλλιέργεια συνεργασίας
4. Οδηγίες για την καλύτερη λειτουργία της τάξης:
  - Πως καθόμαστε στον κύκλο
  - Κλήρωση Αρχηγού Παιχνιδιών
  - Δίκαιοι τρόποι για τη δημιουργία ομάδων
  - Πως περιμένουμε τη σειρά μας

Δομή του προγράμματος

Β' Ενότητα: Βασικές έννοιες

- Φιλοφρονήσεις (ενίσχυση αυτοεκτίμησης)
- Θέσπιση κανόνων της τάξης
- Διαχείριση αποσπάσεων
- Διακόπτουμε ευγενικά
- Ίδιος/Διαφορετικός (δεν σκεφτόμαστε όλοι με τον ίδιο τρόπο, δεν αρέσουν σε όλους τα ίδια πράγματα)
- Επαγωγική Σκέψη: Αν/τότε, γιατί/επειδή, ίσως, είναι πιθανόν να...,
(ανάπτυξη επαγωγικής σκέψης)

Δομή του προγράμματος

Γ' Ενότητα: Αναγνώριση και Διαχείριση Συναισθημάτων

- Τι είναι τα συναισθήματα; Μένουν Ιδία;
- Χαρούμενος/Λυπημένος
- Θυμωμένος
- Φόβος. Έχω μυστικά;
- Είμαι απογοητευμένος. Είναι δίκαιο;
- Νοιάζομαι/βοηθάω
- Είμαι περήφανος/Είμαι ντροπιασμένος ≠ Είμαι ντροπαλός
- Αγαπώ/Μισώ
- Φιλία/Μοναξιά
- Ζηλεύω. Νιώθω Ενοχές.
- Έχω στρες!

Δομή του προγράμματος

Δ' Ενότητα: Επίλυση προβλημάτων

- Τι μπορώ να κάνω; Πόσες λύσεις υπάρχουν;
- Ποιο είναι το πρόβλημα; Είναι τα πράγματα όπως φαίνονται;
- Αλήθεια και Ψέματα. Το διαφημίζει η τηλεόραση! Είναι καλό;
- Συνέπειες/ τι είναι πιθανό να συμβεί μετά; Είναι καλή ιδέα;
- Τι μπορώ να κάνω όταν με πειράζουν; Μαθαίνω να λέω όχι.
- Λύνω μόνος μου τα προβλήματά μου.
- Βάζω στόχους και καταστρώνω σχέδιο για να τους πετύχω.

Δομή του προγράμματος

Ε' Ενότητα: Κατευθύνσεις για την επεξεργασία Ευαίσθητων Θεμάτων

- Σεξουαλική Διαπαιδαγώγηση
- Διαχείριση της Απώλειας

Δομή του κάθε μαθήματος

1. Έννοιες
2. Στόχοι
3. Υλικά
4. Οδηγίες
5. Τρόπος και Περιεχόμενο της συζήτησης στον Κύκλο
6. Δραστηριότητες επέκτασης
7. Λίστα με προτεινόμενα παραμύθια
8. Γνωμικά ή και παροιμίες σχετικά με το θέμα
9. Σύνδεση θέματος με Αναλυτικό και Κρυφό Πρόγραμμα
10. Ενδεικτικοί διάλογοι
11. Επικοινωνία με οικογένεια
12. Υπενθυμίσεις

Αξιολόγηση του προγράμματος

Η έκδοση της προσχολικής αγωγής του προγράμματος υλοποιήθηκε και δοκιμάστηκε **πilotικά τη σχολική χρονιά 2009-10**, σε **29 τμήματα νηπιαγωγείου (πειραματική ομάδα)**, στα οποία δόθηκαν ερωτηματολόγια στην αρχή και στο τέλος της σχολικής χρονιάς, ένα για κάθε παιδί, ώστε να διαπιστωθούν αλλαγές και βελτιώσεις στο επίπεδο των δεξιοτήτων του.

Αξιολόγηση του προγράμματος

Ταυτόχρονα, δόθηκαν ερωτηματολόγια και σε 31 ακόμη τάξεις νηπιαγωγείου που δεν υλοποίησαν το πρόγραμμα (ομάδα ελέγχου), για να διερευνηθεί αν η βελτίωση των νηπίων που θα ακολουθούσαν το κανονικό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου θα ήταν ίδια.

Το σύνολο των μαθητών του δείγματος ήταν 998.

Αξιολόγηση του προγράμματος

Τα ερωτηματολόγια που δόθηκαν, είχαν 96 ερωτήσεις οι οποίες μετρούσαν την επίδοση των νηπίων στις παρακάτω δεξιότητες:

1. Συγκέντρωση προσοχής
2. Συνεργασία
3. Αποφυγή σωματικής επιθετικότητας
4. Αποφυγή λεκτικής επιθετικότητας
5. Αποφυγή θυματοποίησης
6. Αυτοεκτίμηση
7. Αναγνώριση και διαχείριση συναισθημάτων
8. Ενσυναίσθηση
9. Δεξιότητες φιλίας
10. Επίλυση προβλημάτων

Αποτελεσματικότητα προγράμματος

- Η αξιολόγηση, η επεξεργασία δηλαδή των αποτελεσμάτων των ερωτηματολογίων που δόθηκαν στις 2 ομάδες μαθητών, έδειξε στατιστικά σημαντικότερη βελτίωση ($p < 0,001$) των παιδιών της πειραματικής ομάδας (αυτών που έκαναν το πρόγραμμα «Βήματα») έναντι της ομάδας ελέγχου (αυτών που έκαναν το κανονικό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου), στο συνολικό επίπεδο των δεξιοτήτων τους, αλλά και σε κάθε μια από τις υπό εξέταση δεξιότητες.

Δημοσιεύσεις

Τα αποτελέσματα έγιναν δεκτά και ανακοινώθηκαν στο **Παγκόσμιο Συνέδριο της Παγκόσμιας Ψυχιατρικής Εταιρείας**, τον Ιούνιο του 2011 στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στο **Διεθνές Συνέδριο της Εταιρείας Ψυχιατρικής Ψυχολογίας Ενηλίκου και Παιδιού** στην Αθήνα τον Μάιο του 2011.

Το πρόγραμμα υποστηρίζεται από τη UNICEF, στην οποία έχουν εκχωρηθεί τα συγγραφικά δικαιώματα.

Σημαντικότητα/αναγκαιότητα

Ο Dijkstra, μας δίνει τη γνώμη του για τη σημαντικότητα των προγραμμάτων αυτών με έναν κάπως απόλυτο τρόπο. Για εκείνον, η Κοινωνική Συναισθηματική Μάθηση αποτελεί μονόδρομο:

«η αμέλεια ή η άρνηση υιοθέτησης και κατάλληλης υποστήριξης της εφαρμογής προγραμμάτων SEL ή SFL στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ισοδυναμεί με στέρηση ζωτικής σημασίας και επιστημονικά τεκμηριωμένων ευκαιριών για προσωπική, κοινωνική και ακαδημαϊκή ανάπτυξη των παιδιών. Και αυτό συνιστά κατάφωρη παραβίαση της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού» (Dijkstra R., 2008, σελ. 5).